

Сталий розвиток: проблеми та перспективи / за ред. О.А. Дубасенюк: зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во «Полісся», 2015. – 365 с.

Вознюк Олександр

РОЗВИТОК СУБ'ЄКТУ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ЯК ГРОМАДЯНИНА-ПАТРІОТА У СФЕРІ СОЦІЄТАЛЬНИХ РИС УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ

Один з найбільш суттєвих кризових аспектів докорінної трансформації сучасної освітньої галузі пов'язаний зі світоглядно-ідеологічними підвалинами існування людини та соціуму, які, у свою чергу, реалізується у контексті формування громадянина, що здійснюється у процесі розвитку патріотизму у представника української держави, зокрема й суб'єкту освітнього процесу. Відтак, подібно до того, як *формування особистості має на меті гармонійну особистість, а формування фахівця – компетентного фахівця, формування громадянина передбачає формування патріота.*

У “Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності” зазначається, що мета громадянського виховання постає комплексною метою, яка спрямовується на формування *особистості, патріота, фахівця* – “свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людини, з притаманними їй особистісними якостями, з рисами характеру, світоглядом і способом мислення, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні”¹.

Дослідження проблем формування громадянина-патріота простежуються у працях як мислителів минулого (Аристотеля, Платона, Протагора, Сократа, Цицерона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Ф. Рабле, Я. Коменського, П. Гольбаха, Ж.-Ж. Руссо, Г. Песталотці, Й. Гердера, А. Дістервега, І. Канта, Г. Гегеля, С. Ф. Русової, К. Д. Ушинського, А. Грамші, К. Поппера, М. О. Бердяєва, К. Роджерса, Е. Фромма, М. С. Грушевського, Г. С. Сковороди, І.

¹ Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Педагог. газета. – 2000. – № 6 (72). – 16 с. – С. 5.

Я. Франка та ін.), так і сьогодення – І. Д. Беха, А. М. Бойко, М. Й. Боришевського, І. А. Зязюна, В. Г. Кременя, Б. М. Ступарика, О. В. Шестоपालюка та інших².

Загалом, громадянсько-патріотичне виховання реалізується як різнобічний і багатогранний процес: у Г. С. Сковороди – як формування людини, спорідненої з природою, у К. Д. Ушинського – як підготовку всебічно розвиненої людини, що постає метою виховання, у І. Я. Франка – як виховання через призму сприймання рідного народу, у А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського – як виховання любові до Батьківщини, у О. В. Духновича, Г. Г. Ващенко, С. Ф. Русової, Я. Чепіги – як виховання любові до своєї землі, малої та великої Батьківщини, рідної мови, поваги до історичного минулого, як формування національної самосвідомості, у В. П. Андрущенка, І. Ф. Надольного, Л. В. Соханя, І. П. Стогнія, В. І. Шинкарука – як формування патріотичної свідомості, любові до батьківщини, у В. Г. Бутенка, Н. Й. Волошиної, В. О. Коваль, О. Я. Савченко – як виховання патріотизму через різні засоби мистецтва, природи, праці.

Проблеми розвитку ціннісно-морального ставлення особистості до Вітчизни, патріотизму як структурного елемента моральної свідомості досліджуються І. Д. Бехом, В. О. Білоусовою, М. Й. Боришевським, Л. С. Виготським, О. І. Вишневським, Л. В. Долинською, М. Д. Зубалієм, П. Р. Ігнатенком, О. В. Киричуком, Г. С. Костюком, О. М. Леонтьєвим, М. І. Сметанським, Т. М. Титаренком, Ю. Л. Трофімовим, В. А. Роменцем, А. Й. Сиротенком, М. Г. Стельмаховичем, О. В. Сухомлинською К. І. Чорною, М. Д. Ярмаченком та ін.

Найбільш повне трактування патріотизму можна знайти у М. Й. Боришевського, який вважає патріотизм цінністю, що втілюється у самовідданій любові до рідної землі, її народу, Батьківщині, а особистість, що є патріотом, уболіває за долю Вітчизни, переживає дієву потребу віддавати всі свої сили служінню співвітчизникам, своїй нації³.

² Кремень В. Г. Формування особистості в умовах української державності // Педагогічна газета. – 1999. – № 12. – С. 1–2.; Шестоपालюк О. В. Громадянське виховання майбутніх учителів : теоретичні і методичні аспекти : монографія. – Вінниця : Консоль, 2008. – 260 с.

³ Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб. / Ред. О. В. Сухомлинська. – К.: Вид-во АПН України, 1997. – С. 21–25.

Т. О. Анікіна визначає патріотизм інтегральним особистісним новоутворенням, яке містить емоційно-чуттєвий, інтелектуальний та діяльнісний компоненти⁴, що реалізуються певну систему таких якостей та компонентів:

1. Патріотичне почуття (любов до рідного, тривога, відповідальність за долю Вітчизни).
2. Національна гідність людини.
3. Потреба в задоволенні своїх національних інтересів, у національному самовпевненні.
4. Патріотична свідомість на основі національної свідомості, осмислення своєї громадянської ролі в суспільстві.
5. Національний такт і повага до національної гідності людей інших національностей.
6. Потреба у збереженні і передачі іншим людям вітчизняних духовно-культурних цінностей.
7. Потреба і готовність до діяльності патріотичного змісту.

Особистісний аспект патріотизму реалізується у царині Я-концепції людини, її самосвідомості як свідоме ставлення людини до своєї Батьківщини, народу, рідної мови, праці, суспільно-політичної, навчальної діяльності. У зв'язку з цим, як вважає В.І. Лутовинов, патріотизм є однією з найбільш значущих цінностей, найважливішим духовним надбанням особистості, наріжним особистісним новоутворенням, певною вершиною розвитку особистості людини⁵.

Аналіз наукових джерел дозволяє дійти висновку, що патріотизм може розумітися:

- 1) як піднесене відчуття любові до Батьківщини,
- 2) як діяльнісний момент реалізації патріотичного почуття,
- 3) як вища духовна цінність особистості, вершина її самоздійснення та самовираження,
- 4) як суспільне явище, характерне для суспільної організації, тобто як державний феномен,
- 5) як морально-ціннісне, духовно-психологічне почуття,
- 6) як механізм соціалізації,
- 7) як моральний еталон поведінки та орієнтації в космопланетарній реальності,

⁴ Анікіна Т.О. Патріотичне виховання майбутніх учителів музики засобами художнього краєзнавства: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / АПН України. Інститут педагогіки. – К., 1993. – 16 С. – С. 7.

⁵ Лутовинов В.И. Патриотизм и его формирование в обществе и вооруженных силах // Военная мысль. – 1999. – № 4. – С. 62-71.

8) як принцип індивідуально-особистісної, родинно-сімейної, соціально-правової, культурно-естетичної, національно-історичної, ноосферно-екологічної ідентичності людини,

9) як надбання соціумної (соцієтальної) психіки,

10) як інструмент національної безпеки та механізм подолання маніпулятивних впливів, спрямованих на підриг як індивідуально-особистісних, так і суспільно-економічних засад держави.

Нарешті, патріотизм постає принципом переборення людиною своєї егоцентричної позиції й інструмент досягнення емпатійної установки – милосердя, справедливості, соборності, колективізму, щастя, суспільного і особистісного ідеалу.

При цьому, на думку В. І. Каюкова, патріотичне виховання є основою духовного розвитку особистості, суттєвою складовою частиною національного світогляду і поведінки⁶, на думку П. В. Онищука – це процес вироблення в особистості чіткої уяви про закономірності розвитку патріотичних ідей, розуміння ролі історичних знань про свою країну, про свій народ, його традиції та звичаї, вироблення стійких патріотичних переконань та вміння відстояти їх в умовах реальної дійсності⁷, а на думку В. О. Коваль – це формування у психіці людини умовно-рефлекторних утворень, зумовлених його афективно-вольовими якостями в різних ситуаціях⁸.

Цей виховний процес у педагогічній сфері може розумітися як **триадний феномен** – 1) як трансляція цінностей; 2) як формування відношень; 3) як створення умов для самореалізації особистості, яку не можна вважати об'єктом виховних впливів, її необхідно розглядати як суб'єкт, який сам проходить етапи саморозвитку, самопізнання, самовизначення, самореалізації, тобто самоутворення, коли педагог має допомогти реалізації цього процесу⁹.

За таких умов процес патріотичного виховання реалізується як

⁶ Каюков В.І. Патріотичне виховання учнів загальноосвітньої школи на героїчних традиціях українського народу: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника – Івано-Франківськ, 1998. – 17 с. – С. 5.

⁷ Онищук П.В. Педагогічні засади технології формування патріотичних рис у учнів шкіл, гімназій, ліцеїв: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Л. Українки. – Луцьк, 1996. – 162 с. – С. 18.

⁸ Коваль В.О. Патріотичне виховання учнів під час вивчення літератури в старших класах загальноосвітньої школи: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 1999. – 191 с.

⁹ Емузова Н.Г. Современные подходы к проблеме воспитания // Актуальные проблемы воспитания личности в современных условиях: Сборник научных докладов и сообщений республиканской научно-практ. конф. – Нальчик: Изд-во Кабардино-Балкарского ун-та, 2000. – С. 15-22.

системна сутність, коли педагогічна взаємодія є системотвірним феноменом процесу виховання, а виховання – “саморозвивальною відкритою системою, яка має полісуб’єктний взаєморозвивальний характер”, коли у педагогічному процесі розвиваються не лише вихованці і самі суб’єкти виховного впливу, не тільки виховна діяльність, а й система особистої взаємодії, що є дещо більше, ніж сукупність окремих компонентів¹⁰.

Процес патріотичного виховання особистості послідовний і поступовий, оскільки він передбачає:

1) виховання любові й поваги до своїх батьків, своєї родини, що повинно формуватися в дошкільному віці в рамках родинного виховання;

2) виховання позитивного ставлення до “малої батьківщини” (свого міста, краю, регіону) тобто етнічна самоідентифікація, що формується у підлітків у період шкільного навчання;

3) виховання позитивного ставлення до своєї країни (державницький патріотизм) відповідає юнацькому віку; формується в період навчання у випускних класах школи та у ВНЗ;

4) виховання усвідомлення своєї належності до історичної спільноти та культурно-релігійної традиції східнослов’янських народів, тобто формування через позитивну етнічну ідентичність толерантності в міжнаціональних відносинах; формується у ВНЗ та процесі професійної діяльності;

5) виховання доброзичливого ставлення до всіх народів світу – якість, притаманна високодуховній особистості, яка формується у процесі самовиховання протягом усього життя¹¹.

При цьому **патріотичне виховання постає основою громадянського розвитку, а останній відноситься до першого як загальне до особливого.**

Громадянськість – духовно-моральна цінність, світоглядна і психологічна характеристика особистості, що визначає її обов’язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною¹².

Вищим рівнем патріотизму є розвинена національна самосвідомість, що передбачає усвідомлення людиною себе як

¹⁰ Киричук О. В. Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України // Радянська школа. – 1991. – № 5. – С. 33-40.

¹¹ Стьопіна О. Г. Виховання патріотизму у студентської молоді засобами мистецтва : Автореферат... дис. канд.пед.наук – 13.00. 07. – теорія і методика виховання / О. Г. Стьопіна. – Луганськ, 2007. – 23 с.

¹² Шинкарук В. І. Філософський словник. – К.: Наукова думка, 1986. – 796 с. – С. 38.

часткою національної (етнічної) спільноти, носієм національних (етнічних) цінностей та ґрунтується на національній ідентифікації, вбирає в себе віру в духовні сили своєї нації, її майбутнє, почуття відповідальності перед своєю нацією; вміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку¹³.

Громадянсько-патріотичний аспект особистості пов'язаний із самоідентифікацією особистості та її національною ідентифікацією (самосвідомістю) як феноменом об'єктивної реальності; як універсальною характеристикою спільноти; як каузальним імперативом; як виявом національної психології; як процесом переосмислення понять для адекватного вираження нових реалій і різних аспектів буття нації¹⁴.

О. Г. Стьопіна постулює шість типів патріотичної самоідентифікації особистості, які можуть також слугувати критеріями її патріотичної вихованості:

1) *особистісно-родинний* – характеризується здатністю особистості любити ближніх, тобто відчувати любов не тільки до себе самого (формується в дошкільному віці в рамках родинного виховання);

2) *етнічний* – виявляється у "свідомому патріотизмі" – прагненні своїми вчинками сприяти благоустрою та процвітанню місця проживання (формується в середньому шкільному віці);

3) *державний* – передбачає прагнення відстоювати державні інтереси на всіх рівнях буття (формується в період навчання у випускних класах школи і вищих навчальних закладах);

4) *суперетнічний* – відображає сформованість патріотичного почуття як духовно-моральної якості особистості: передбачає сформовану здатність особистості ідентифікувати себе як суб'єкта східнослов'янської цивілізації (формується у процесі виховання у ВНЗ та шляхом самовиховання);

5) *надособистісний* – передбачає здатність особистості ставитися з християнською толерантністю до представників інших народів, культур, релігійних конфесій (виявляється у міжнаціональних відносинах). Притаманний зрілій, високодуховній особистості, яка

¹³ Вишневецький О. І. Ще раз про народження громадянина. Національність і громадянськість у сучасному українському вихованні // Освіта – 2002. – 13 лютого. – С. 6-7.

¹⁴ Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : Автореферат ... дис. докт.пед.наук. – 13.00.07 – теорія та методика виховання. – Тернопіль, 2006. – 35сС. – С. 16.

формується у процесі самовиховання через позитивну етнічну і суперетнічну самоідентифікацію;

б) *маргінальний* тип – особистість не ідентифікує себе з жодною культурою (виявляється у відсутності патріотичної, національної та етнічної ідентифікації)¹⁵.

Стрижневий (центральний) аспект самоідентифікації особистості – національно-расова ідентичність, що передбачає афективно-ціннісне відчуття себе членом української нації, українського народу через вираження особливостей його соціальної психіки.

У зв'язку з цим для нас важливим постає поняттєва структура категорії "патріотизм", яку розробила О. С. Колодій¹⁶:

Як зазначає О. С. Колодій, рівень духовного розвитку особистості може визначитись на основі 2-х складових частин духовності: зверненість до внутрішнього світу особистості ("розвиток внутрішнього світу", "релігійно-космічна свідомість", "незалежність від матеріально-фізичного світу") та морально-інтелектуальна діяльність особистості – моральний розвиток, інтелектуальний розвиток, здатність до пізнання та рефлексії.

При цьому патріотизм як певним чином граничне явище та інтегральне особистісне новоутворення кристалізується у процесі взаємодії двох паралельних сфер людського життя (що мають ієрархічну будову) – особистісно-психологічної та соціально-природної, в результаті чого патріотизм набуває певного змісту та виявляє певні функції. При цьому, як особистісно-психологічна, так і соціально-природна сфери у аспекті їх онто- та філогенетичного розгортання виявляються градуйованими, постають у певному розвитку, виявляють *етапне діалектичне сходження*: особистісно-психологічна сфера – від сфери чуттів до сфери самоусвідомлення (представленою Я-концепцією, рефлексією, саморегуляцією індивіда), а соціально-природна – від природно-екологічної до

¹⁵ Стьопіна О. Г. Виховання патріотизму у студентської молоді засобами мистецтва : Автореферат... дис. канд.пед.наук – 13.00.07. – теорія і методика виховання / О. Г. Стьопіна. – Луганськ, 2007. – 23 с.

¹⁶ Колодій О. С. Понятійна структура категорії "патріотизм" // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2010. – № 49). – С. 71-75.

загально-цивілізаційної сфери, представлені соціетальною психікою, суспільною свідомістю, космопланетарним оточенням.

На рис. 1 подана лінійна схема взаємодії цих сфер, що є певним теоретичним наближенням до реального стану речей, оскільки подані сфери в силу діалектичного характеру актуалізації будь-якого феномену Всесвіту, взаємодіють цілісним чином, коли, наприклад, сфера чуттів взаємодіє не тільки із природно-екологічною сферою, але й із родинною, національно-ідеологічною та іншими генетично вищими сферами, що актуалізуються по мірі їх виникнення у процесі онто- та філогенетичного розвитку.

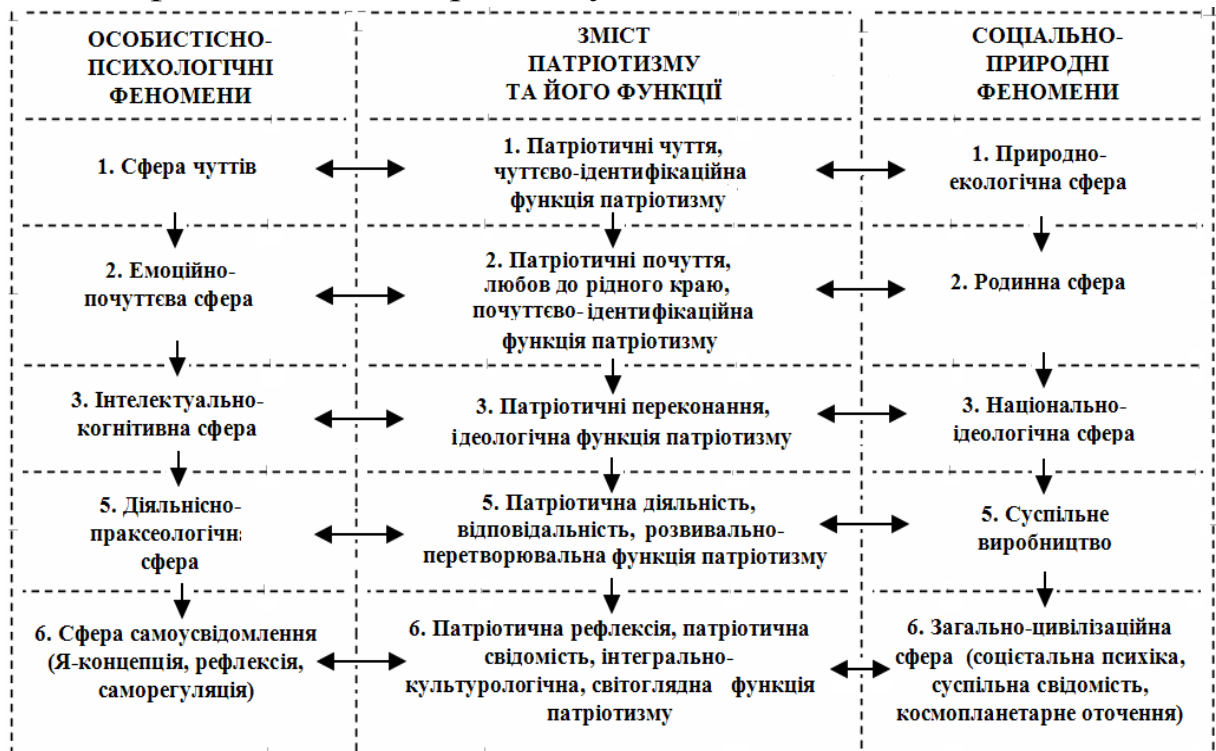

Рис. 1. Поняттєво-феноменологічна структура категорії "патріотизм"

Таким чином, аналізуючи зміст патріотизму та його функції, можна говорити про патріотичні чуття (пов'язані із роботою аналізаторів чуттів учасників освітнього процесу – візуального, аудіального та кінестетичного аналізаторів, до яких у контексті навчальної діяльності все частіше починають звертатися педагоги¹⁷), активність яких пов'язана із сприйманням природних сигналів (так званих природних релізерів), що в сукупності виражають природно-екологічну сферу, яка оточує людину та виражає один із аспектів

¹⁷ Тарнопольський О. Б. Питання впровадження нейро-лінгвістичного програмування у викладанні іноземних мов // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 1 (30). – С. 43-49.

Батьківщини, що постає однією із загальнолюдських цінностей, на яку спрямовується патріотичне виховання дітей та молоді. З патріотичними чуттями пов'язана чуттєво-ідентифікаційна функція патріотизму, за допомогою якої людини чуттєвим чином ідентифікує себе із своїм природним середовищем, відчуваючи певну чуттєву ностальгію поза його межами.

Можна також говорити про патріотичні почуття (такі, як любов до свого рідного краю, Батьківського дому тощо), які виражають патріотизм на почуттєво-емоційному рівні та реалізують почуттєво-ідентифікаційну функцію патріотизму, за допомогою якої людина почуттєвим чином ідентифікує себе із своєю родинною сферою, до якої, говорячи мовою філософії, входить і природно-екологічна сфера у знятому вигляді.

Доцільно говорити про патріотичні переконання, ідеологічні погляди, які кристалізуються на рівні взаємодії внутрішньої інтелектуально-когнітивної сфери індивіда та національно-ідеологічної сфери його існування та виявляють ідеологічну функцію патріотизму.

Можна також говорити про патріотичні цінності, ідеали, моральні установки, які кристалізуються на рівні ціннісно-мотиваційної сфери індивіда, що реалізується у сфері державних інституцій, таких, як школа, родина, державні органи влади тощо та виявляє морально-регулятивну функцію патріотизму.

Діяльнісно-праксеологічна сфера індивіда (що включає в себе стилі його діяльності, вміння та навички з окремих видів діяльності, у тому числі й діяльність із самовдосконалення), яка реалізується у сфері суспільного виробництва, виражає патріотичну діяльність – різні види діяльності патріотичного спрямування, тобто такі види діяльності, що *патріотичним чином мотивуються*. Так, наприклад, навчальна діяльність, чи діяльність екологічного спрямування можуть бути реалізовані саме через патріотичну мотивацію на основі певних патріотичних ідеалів та цінностей. Такий вид патріотичної діяльності виражає розвивально-перетворювальну функцію патріотизму.

Нарешті, на рівні Я-концепції людини, її цілісної особистості, сфери її самоусвідомлення, яка реалізується через загально-цивілізаційну сферу людини, виявляється патріотична рефлексія, патріотична свідомість, що виражає інтегруючо-світоглядну функцію патріотизму – вищий рівень його розвитку, де у знятому вигляді

присутні всі попередні сфери людини та суспільства, всі особистісно-психологічні та соціально-природні феномени.

Такий підхід відповідає висновкам науковців, які вивчають зазначену проблематику. З погляду О. Г. Стьопіна, "патріотизм – складна інтегрована система патріотичних якостей духовно-морального, емоційно-почуттєвого, інтелектуального та діяльнісно-поведінкового характеру" Виходячи з цього, дослідниця визначає *структуру патріотизму*, яку складають наступні компоненти:

1) *духовно-моральний* (почуття любові до Батьківщини, моральної відповідальності перед нею, відчуття духовного зв'язку зі своїм народом);

2) *когнітивний* (комплексні знання з історії та культури Батьківщини, патріотична свідомість);

3) *ціннісний* (потреба в інтеріоризації системи духовно-моральних і культурних національних і загальнолюдських цінностей, серед яких належне місце посідає патріотизм);

4) *діяльнісний* (готовність діяти на благо своєї країни, відстоювати її інтереси, захищати їх тощо);

5) *ідентифікаційний* – етнічна самоідентифікація (толерантне ставлення до представників інших народів на основі позитивної етнічної самоідентифікації); національна ідентифікація (національна гідність, відчуття своєї належності до нації, позитивне ставлення до співвітчизників); громадянськість (потреба у належному виконанні громадянських обов'язків)¹⁸.

Завдання з формування педагога як громадянина-патріота реалізується у площині нашої концепції щодо духовності українського етносу та його особливої геополітичної ролі на сучасному цивілізаційному ландшафті.

Аналіз зазначеної проблеми дозволяє погодитись з поширеною думкою щодо особливої ролі українського етносу у світовій історії, на що має спрямовуватися громадянсько-патріотичне формування особистості педагога.

Загалом, аналіз сучасної соціокультурної ситуації та наукової літератури дозволяє говорити про *систему цивілізаційних змін*, яка реалізує перехід людства у нових інформаційно-людиномірний стан та охоплює *освітньо-педагогічні* (перехід до нової освітньої

¹⁸ Стьопіна О. Г. Виховання патріотизму у студентської молоді засобами мистецтва : Автореферат... дис. канд.пед.наук – 13. 00. 07. – теорія і методика виховання / О. Г. Стьопіна. – Луганськ, 2007. – 23 с.

парадигми, нової педагогічної реальності, нової педагогічної формації), **соціально-економічні** (посилення соціально-економічної зв'язності світу через глобалізаційні процеси та кристалізація якісно нових соціально-економічних відносин), **історико-культурні** (перехід у якісно нову історичну епоху, що знаменує новий цивілізаційний стан людства), **світоглядно-ідеологічні** (формування нового інтегрального світогляду та системи цінностей, які відповідають зазначеному новому цивілізаційному стану), **науково-парадигмальні** (формування нової постнекласичної – нелінійної, холістично-континуальної – наукової парадигми), **екологічно-репродуктивні** (перехід планети у стан ноосфери, а людини як *Homo sapiens* – у новий організаційний лад – "нову расу" з якісно новими характеристиками) зміни в розвитку сучасної цивілізації.